

BOEKBESPREKINGEN

Liset van Dijk, Jos de Haan en Susanne Rijken (met medewerking van Antonia Verweij), *Digitalisering van de Leefwereld: een onderzoek naar informatie- en communicatietechnologie en sociale ongelijkheid*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2000, 240p.

Informatie- en communicatietechnologie (ICT) is niet meer weg te denken uit onze maatschappij. De televisie, de videorecorder, de GSM en de credit card worden door grote groepen mensen in allerlei omstandigheden gebruikt. Dit alles is echter nog niet zo lang het geval: vooral wat betreft computers en internet zijn de ontwikkelingen in de laatste decennia onvoorstelbaar hard gegaan. Het spreekt vanzelf dat deze ontwikkelingen niet aan de aandacht van sociale wetenschappers zijn ontsnapt. Er is veel onderzoek gedaan naar het effect van technologische verandering op de vraag naar arbeid, en de arbeidsmarktpositie van diegenen met een lagere opleiding. Helaas is er nog maar weinig bekend over de effecten van ICT op de maatschappij als geheel en op sociale ongelijkheid in het bijzonder. Weliswaar is er het 'digital divide'-onderzoek van de OESO, maar tot dusver ontbreekt daarbij een theoretische verklaring voor de gevonden verschillen in de mate waarin huishoudens in het bezit zijn van ICT-goederen. Ook wordt er niet gekeken naar het gebruik van deze goederen, en de rol van vaardigheden daarin.

Het boek "Digitalisering van de leefwereld" van Liset van Dijk, Jos de Haan, Susanne Rijken en met medewerking van Antonia Verweij, uitgegeven door het Nederlandse Sociaal en Cultureel Planbureau, poogt dit gat op te vullen. De kernvragen van het boek zijn de mate waarin nieuwe vormen van ICT in Nederlandse huishoudens aanwezig zijn, in hoeverre verschillende bevolkingsgroepen deze goederen bezitten en gebruiken en hoe deze verschillen verklaard kunnen worden. Daarnaast stellen de auteurs zich de vraag in hoeverre deze verschillen tot sociale ongelijkheid leiden. Om deze vragen te beantwoorden wordt gebruik gemaakt van de Tijdsbestedingsonderzoeken (TBO), een vijfjaarlijkse bevraging over de periode tussen 1975 en 1995. Daarnaast zette het SCP in samenwerking met de capaciteitgroep Sociologie van de Universiteit Utrecht in het najaar van 1998 een gedetailleerde enquête op naar het gebruik van nieuwe communicatiemiddelen (GNC). Door middel hiervan konden met name de achtergrond van de verschillen in bezit en gebruik nader worden onderzocht.

De auteurs baseren de theoretische onderbouw van de diffusie van technologie in huishoudens vooral op het werk van E. Rogers (1995). In het tweede hoofdstuk van dit boek worden op basis hiervan theoretische achtergronden van de verschillen in bezit en gebruik van nieuwe informatie- en communicatietechnologie helder en overzichtelijk beschreven. Er worden twee benaderingswijzen gehanteerd: ten eerste kunnen ICT-goederen worden beschreven door vijf productkenmerken: complexiteit, compatibiliteit, testbaarheid, zichtbaarheid en het relatieve voordeel. Ten tweede worden consumenten (in dit geval huishoudens) onderscheiden naar de mate van cognitieve, sociale en materiële hulpbronnen. De beslissing om een bepaald ICT-goed al dan niet aan te schaffen, hangt af van een combinatie van deze product- en consumentenkenmerken. Hoewel deze theoretische beschrijving van product en consumentenkenmerken een sterk punt van het boek is, blijft de uitwerking met name in het combineren van deze kenmerken wat steken. Immers, door het afzonderlijk koppelen van de product- en consumentenkenmerken aan de aanschaf van ICT-goederen, wordt op zijn minst gesuggereerd dat de combinatie van deze kenmerken er minder toe doet. Niets is minder waar: ruw gezegd zou men kunnen stellen dat de algemene diffusiesnelheid van een goed afhangt van de productkenmerken van dit goed, terwijl het onderscheid tussen welke consumenten in welke fase van de diffusie het goed aanschaffen, afhankelijk is van de consumentenkenmerken. Zo is een ICT-goed met een hogere complexiteit minder een probleem voor consumenten met een hogere 'informacy' (weerspiegeld door een hogere opleiding) dan voor consumenten met een lagere opleiding. Evenzo is de mate van zichtbaarheid van een goed vooral van belang voor consumenten die onderdeel zijn van een statusgevoelig netwerk. Het zou dan ook meer voor de hand hebben gelegen in eerste instantie deze verschillende product- en consumentenkenmerken in één tabel te combineren. Als we dan bijvoorbeeld de productkenmerken van de verschillende goederen zouden kennen, dan zouden we een beeld kunnen vormen van welke consumenten sneller dan anderen tot de aanschaf van zo een goed overgaan.

In de hoofdstukken 3 tot en met 7 worden de verschillen in bezit, gebruik en vaardigheden van huishoudens met verschillende achtergrondkenmerken beschreven. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van de eerder genoemde GNC en TBO-gegevens. Achtereenvolgens komen televisie, teletekst, video, telefoon, fax, antwoordapparaat, betaalpassen (inclusief 'chipknip' - wat bij ons Proton heet), personal computer en randapparatuur, internet en email aan bod. Met name wordt diep ingegaan op de gerapporteerde verschillen in bezit, gebruik en vaardigheden in het gebruik van de PC en internet. Deze hoofdstukken nemen in het boek de meeste plaats in, en de bespreking van de verschillen tussen huishoudens is door de omvang van de gebruikte data uiterst volledig en informatief. Hierdoor zijn vanuit beleidsperspectief interessante conclusies te trekken: zo blijkt dat vooral lager opgeleiden aangeven dat zij hun computervaardigheden via bijscholing door de werkgever willen verhogen (p. 129). Ook blijkt dat vrouwen meer dan mannen, en ouderen meer dan jongeren, eisen met betrekking tot computervaardigheden als een belemmering zien om voor een bepaalde functie te solliciteren (p. 131). Dit staat los van de werkelijke vaardigheden die ze bezitten, en waaruit blijkt dat mannen - naar eigen zeggen - meer computervaardigheden bezitten

(p. 124). Niet alle informatie is echter even nuttig in het licht van de vraagstellingen. Zo blijkt bijvoorbeeld dat vrouwen tot drie keer langer telefoneren dan mannen (sic). Ook blijkt uit tabel 3.8 op pagina 66 dat maar liefst 80 procent van de respondenten ouder dan 12 jaar zegt belangstelling te hebben voor informatie over misdaad en rechtszaken in kranten en op televisie, terwijl toch nog 60 procent belangstelling heeft voor financieel nieuws.

In ieder geval wordt het door de veelheid aan informatie moeilijk om de algemene lijn vast te houden. Met name blijkt het verband met de theoretische achtergrond in deze hoofdstukken node gemist te worden. Hiervoor moet de lezer doorbijten tot hoofdstuk 8, waar dit verband op een gedegen manier wordt gelegd en besproken. Het zou de helderheid van het boek ten goede zijn gekomen wanneer de diepgravende bespreking van het bezit en gebruik van de verschillende ICT-producten deels naar een appendix was verschoven, en wanneer de verschillen in bezit en gebruik van de verschillende goederen in een eerder stadium aan de theorie waren getoetst.

Zoals gezegd worden in het achtste hoofdstuk de verschillen in ICT-bezit, - gebruik en - vaardigheden verklaard. Bij de verklaring van de in de eerdere hoofdstukken gevonden verschillen wordt geen onderscheid gemaakt tussen de verschillende productgroepen. Als reden hiervoor geven de auteurs op dat "bij het bezit en gebruik van de ICT-producten veelal dezelfde bevolkingsgroepen onder- of oververtegenwoordigd zijn" (p. 151). Mag hieruit worden geconcludeerd dat de productkenmerken die in het tweede hoofdstuk werden onderscheiden toch niet cruciaal zijn gebleken? Het blijkt inderdaad dat een ongelijke beschikking over hulpbronnen (consumentenkenmerken) het "centrale verklarende mechanisme" (p. 151) vormt. Een tweede belangrijke conclusie die de auteurs trekken, is dat het niet zo is dat er een grote groep is die helemaal van het bezit van ICT-goederen is uitgesloten. Verder wordt het bezit, het gebruik en de mate van vaardigheden in het omgaan met ICT-goederen geregresseerd op verschillende achtergrondkenmerken. Hoewel een aantal conclusies niet onverwacht zijn (hoe hoger het inkomen of - hoewel in mindere mate - het opleidingsniveau, hoe meer ICT-producten zij bezitten) zijn een aantal andere minder voor de hand liggend: zo blijkt onder meer dat vrouwen minder ICT-goederen bezitten dan mannen, zelfs indien voor alle andere variabelen wordt gecorrigeerd. Wellicht hangt dit samen met de gerapporteerde vaardigheden, die voor vrouwen ook na correctie voor andere effecten, lager liggen dan voor mannen (p. 179 e.v.). Wat betreft het verband tussen ICT-vaardigheden en het sociale netwerk van het huishouden blijkt dat het vooral collega's en vrienden zijn die het meeste hulp bieden. Ouders en school voegen weinig toe aan de vaardigheden van met name jongeren. Maar zoals verwacht, blijft het zelf proberen de belangrijkste bron van vaardigheden. Ook blijkt dat indien het bezit van een bepaald ICT-product in het sociale netwerk van een huishouden veel voorkomt, dit een stimulans is voor het huishouden om te overwegen dit goed aan te schaffen (p. 163 en verder). Echter, de sociale omgeving heeft weinig invloed op het ICT-gebruik (p. 177).

Deze studie onderscheidt zich van de gangbare literatuur in het feit dat er naast literacy en numeracy (het kunnen omgaan met schriftelijke, respectievelijk numerieke

informatie) ook informacy wordt onderscheiden. Dit betreft specifieke vaardigheden voor het omgaan met ICT (p. 26), en wordt onder meer geoperationaliseerd door de moeite die een persoon heeft met het installeren van een videorecorder of een PC, het zoeken van informatie op het internet en het uitvoeren van bepaalde taken op de computer. Er blijkt een sterk verband te bestaan tussen het bezit van ICT-producten en de mate van literacy en informacy. In het negende en laatste hoofdstuk wordt als belangrijkste conclusie genoemd dat het "opnieuw dezelfde groepen [zijn] die in mindere mate over de verschillende soorten vaardigheden beschikken. Het zijn eerder oude ongelijkheden die gereproduceerd worden, dan nieuwe ongelijkheden die geschapen worden" (p. 198). Toch stellen de auteurs dat de verschillen tussen de bevolkingsgroepen kleiner zullen worden (p. 200) en dat er geen sprake is van een tweedeling in de maatschappij. Hiervoor worden verschillende argumenten aangedragen, waarvan er één is dat een "aanzienlijk deel" van de arbeidsmarkt nog steeds niet om digitale scholing vraagt (p. 207). Hoewel dit op dit moment wellicht waar is, is het maar zeer de vraag of dit in de toekomst nog het geval zal zijn. Dit brengt mij op een laatste kritiek op het boek, namelijk dat in het theoretische model de rol van de gezinsleden als aanbieders van arbeid wordt genegeerd. Er zijn aanwijzingen dat bepaalde vaardigheden ook voor lager opgeleide werknemers steeds belangrijker aan het worden zijn, en het niet hebben van deze vaardigheden kan in de toekomst wel degelijk tot sociale ongelijkheid leiden. Het toenemende gebruik van technologie in het productieproces - en de gevolgen hiervan voor de vraag naar arbeid - wordt door de auteurs van dit boek niet in oenschouw genomen.

Dit alles laat echter niet onverlet dat dit boek stampvol informatie zit, die helder en boeiend wordt gebracht. Dat naast het bezit van deze goederen door huishoudens, ook onderscheid wordt gemaakt naar zelf-gerapporteerde vaardigheden en het gebruik van deze goederen, draagt bij tot het nut van dit boek. Ook onderscheidt het zich door de gedegen theoretische onderbouwing van de verschillen in ICT-bezit tussen huishoudens. Het is voor iedereen die belangstelling heeft in de verdeling van ICT-goederen over huishoudens en de maatschappelijke effecten daarvan, een absolute aanrader.

Gijs Dekkers (Federaal Planbureau)

Rogers E., 1995, *Diffusion of Innovations*, Fourth Edition, The Free Press, New York.

Luc Dekeyser en Hilde Seymus (red.), *De legitimiteit van het sociaal-cultureel werk in een complexe samenleving*, Acco, Leuven, 2000, 175p.

Het sociaal-cultureel werk kreeg van bij zijn ontstaan een duidelijke identificatiefunctie mee. Gezien de sterke verzuiling van deze sector leidde betrokkenheid binnen dit socio-culturele veld tot identificatie van mensen met de eigen stand. Dit droeg bij tot de creatie en instandhouding van de zogenaamde theemutsencultuur (Harry Kunne-

man). In de huidige postmoderne samenleving heeft die identificatiefunctie aan belang ingeboet. In het boek: *'De legitimiteit van het sociaal-cultureel werk in een complexe samenleving'* trachten diverse auteurs een bijdrage te leveren aan het legitiemeringsdebat m.b.t. de toekomst van het sociaal-cultureel werk. Welke rol kan en moet het sociaal-cultureel werk spelen in de huidige en de toekomstige samenleving? In hoeverre is er nood aan een vernieuwde positionering binnen het educatieve landschap?

In een eerste bijdrage pleiten Herman Baert en Theo Jansen voor een grondige herwaardering van het concept community-education in het pedagogisch en sociaal beleid. De postmoderne conditie met haar permanente processen van ontbedding (de opheffing van vele instituties en faciliteiten die voordien de ruggengraat uitmaakten van het gemeenschapsleven), herinbedding (de opkomst van nieuwe mogelijkheden om zich te identificeren met ruimere groepen) en individualisering (Giddens) schetst nieuwe uitdagingen t.a.v. community education. Aan de hand van een beschrijving van enkele community-development-projecten verduidelijken de auteurs hoe binnen de traditie van community education de aandacht gericht is op het leren participeren in lokale, politieke en culturele aangelegenheden van de eigen community. De auteurs wijzen tot slot op enkele dilemma's en begrenzingen waarmee deze sector wordt geconfronteerd.

Vanuit eigen ervaringen binnen het jeugdwerk, de Wereldscholenbeweging en de volkshogeschool Elcker-ik bespreekt Johan De Vriendt de moeilijkheden om het institutioneel vormingswerk te heroriënteren in de richting van sociaal leren en community education. Hinderpalen zijn ondermeer: de nadruk op de productie van cursus-uren binnen het decreet op het volksontwikkelingswerk in instellingen, het dictaat van het les- of cursuslokaal en de verkokering van werkvormen. Praktijkvoorbeelden binnen de Elcker-ik vormingscentra (onder meer een project rond stadsleefbaarheid binnen de volkshogeschool Antwerpen) bewijzen dat deze heroriëntering niet onmogelijk is. Deze nieuwe manier van werken vraagt wel om een doorbreking van de hokjesgeest en om een andere concipiëring van het overheidsbeleid.

Guido De Raeck en Luc Dekeyser vragen aandacht voor de wijze waarop mensen leren omgaan met mensen van andere culturen. Zij pleiten voor meer nadruk op 'solidariteitsleren'. Dit impliceert: leren vanuit gelijkheid van maatschappelijke kansen en vanuit gelijkwaardigheid voor culturen; leren omgaan met verschillen en met eigen vooroordelen en vertrekken vanuit een transculturele houding. Het stimuleren en mogelijk maken van dit solidariteitsleren behoort volgens de auteurs tot de taken van het sociaal cultureel werk. Om zich dit solidariteitsleren en deze transculturele houding eigen te maken zijn training en permanente bijscholing een noodzaak, zowel binnen het vormingswerk als binnen de reguliere onderwijsinstanties. Methodisch zijn hiervoor verschillende kaders voorhanden: de driestappenmethode van Pinto, het TOPOI-model van Arts/Hoffman en het TGI-model. Hiertoe is wel vereist dat migranten een volwaardige plaats toebedeeld krijgen binnen het sociaal-cultureel werk. Sensibilisering, samenwerking en integratie beschouwen de auteurs als instrumenten

om allochtonen en autochtonen als culturele participanten te betrekken bij allerlei vormen van solidariteitsleren.

In tegenstelling tot andere auteurs in het boek stelt Harrie Houben zich relatief kritisch op ten aanzien van de werkbaarheid van het concept sociaal leren. Volgens Houben moet dit concept, wil het bruikbaar zijn, nog concreter en sterker worden. Hij is op zoek naar het principe van verantwoording om leren en solidariteitsleren als betekenisvol handelen te omschrijven. Verder reflecteert hij over de mogelijkheid van gedragsverandering en verbreding van zingevingsperspectieven bij lerende volwassenen vertrekkende vanuit zijn eigen vakgebied (film en de nieuwe media). Hierbij maakt hij gebruik van Luk Dekeyzers denkkader i.v.m. solidariteitsleren. Volgens Dekeyser komt solidariteitsleren pas aan bod in de overgang van een bedreigde naar kritische leefwereld en niet in de vanzelfsprekende leefwereld waar mensen zich meestal in bevinden. Voor Houben kan en mag de vormingswerker echter als facilitator optreden indien de vanzelfsprekende wereld onvoldoende geschokt wordt. Een vormingswerker mag er niet van uitgaan dat de lerende volwassene vanzelfsprekend en altijd gelijk heeft. Hij moet daarentegen op zoek gaan naar een gevarieerd aanbod van mogelijkere wijze 'storende' ervaringen. Hieronder verstaat hij die ervaringen die mensen ertoe aanzetten om de eigen vanzelfsprekendheden in vraag te stellen.

Gunter Gehre en Walter Leirman gaan in hun bijdrage op zoek naar de missie en de positionering van het sociaal-cultureel vormingswerk. Wat is de potentiële betekenis van deze sector en welke positie bekleedt hij binnen de social-profit als geheel en de educatieve sector in het bijzonder? Ondanks enkele duidelijke aanzetten bleek er bij nader inzien nog veel onduidelijkheid te bestaan omtrent de centrale missie van het sociaal-cultureel vormingswerk. Op de tweede vraag, de vraag naar de positie van het sociaal cultureel werk, geven de auteurs een antwoord door achtereenvolgens verschillende brillen op te zetten. De *conceptuele bril* leert dat het SCW gekenmerkt wordt door een mix van activiteiten die zich op verschillende terreinen bevinden (educatie, welzijn, recreatie en cultuur). Het SCW vormt een soort laboratorium: een ruimte waar geëxperimenteerd kan worden met inhouden en werkvormen die eventueel later hun plaats vinden in aanverwante sectoren of een eigenstandige positie krijgen in één of ander activiteitsgebied. Door de *institutionele bril* zien we hoe in de jaren negentig verschillende initiatieven opdoken die wel een sociaal-culturele inslag bezitten zonder daarom een onmiddellijke verwantschap te vertonen met de traditionele institutionele verbanden. Door een *maatschappelijk-politieke bril* tenslotte wordt duidelijk hoe het sociaal-cultureel werk bedreigd wordt door de aanzuigkracht van belendende percelen zoals educatie, welzijn, cultuur en recreatie. In de volwassenen-educatie dringt de onderwijsrationaliteit van het reguliere onderwijs door; binnen het jeugdwerk wint de doelgroepenbenadering van het welzijnswerk aan terrein en binnen het cultuurveld wordt de ambitie om brede lagen van de bevolking in contact te laten komen met cultuur naar de achtergrond verschoven door de evolutie van het cultuurbeleid in de richting van een kunstenbeleid. Ook inzake recreatie is er tenslotte een soort aanzuigkracht aan de gang, met een verdringing van het sociaal-culturele aanbod door het commerciële aanbod tot gevolg.

Fred Dhondt reflecteert in zijn bijdrage over de toekomstperspectieven voor het volksontwikkelingswerk. Hij start met een positionering van de sector op het kruispunt van markt, staat en persoonlijke levenssfeer, en schetst vervolgens de evoluties in de verenigingssector. Aan de vraagzijde valt hem op dat er een nieuw vrijwilligerstype is ontstaan: een vrijwilliger die duur en aard van zijn inzet zelf wil bepalen, die een vrijblijvender en minder ingrijpende binding heeft met de organisatie en voor wie de interesse in de eerste plaats bepaald wordt door programma-aanbod en kwaliteit van de werking, eerder dan door het ideeëngoed. Voor de deelnemers haalt het instrumenteel leren voor eigen individuele toerusting het op het sociaal leren in functie van maatschappelijke toerusting. De aanbodzijde tracht op dit veranderd verwachtingspatroon in te spelen door te komen met een ruimer en meer gevarieerd aanbod gericht op instrumenteel leren. Dhondt wijst hier op de gevaren van een te eenzijdige oriëntatie en/of het verwaarlozen van het perspectief van maatschappelijke toerusting. Na een schets van de evoluties in de verenigingssector schetst hij de evoluties in het overheidsbeleid en de toekomstperspectieven van het volksontwikkelingswerk zoals deze geformuleerd werden door de Raad voor Volksonwikkeling en Cultuurspreiding. Tot slot formuleert de auteur nog een aantal eigen ideeën inzake missie en herstructurering van de sector.

In een tijd van versterkte individualisering stelt volgens Veerle Draulans de nood aan expliciet ethische reflectie zich sterker dan vroeger. Zij voert een pleidooi voor het ontwikkelen van ethisch-reflexieve competentie binnen het vormingswerk en analyseert wat hier bij komt kijken. Zo is volgens Draulans ondermeer van belang dat de participanten weet hebben van de eigen subjectieve positionering t.a.v. een gezamenlijk zoeken. In het proces van het afwegen van waarden vergen verder vier aspecten systematische reflectie: de omstandigheden, de motieven, de waarden en de concrete handelingsmogelijkheden. De slaagkansen van een dergelijk gezamenlijk ethisch denkproces zijn ook afhankelijk van een aantal voorwaarden: mensen moeten individueel gevoelig zijn voor ethische vraagstukken; de organisatie moet tijd en ruimte bieden voor dit moreel beraad en de aandacht voor ethiek moet een integraal onderdeel gaan uitmaken van vakken, praktijk en supervisie. Draulans staat ook stil bij nut en noodzaak van beroepscode als toetsingsinstrument.

Guy Van den Eeckhaut vertrekt van de vraag of we het ethisch begrijpen van ons handelen in het socio-cultureel werk niet grondig moeten herdenken aangezien de samenleving op ethisch vlak zo aan het evolueren is. Bij het zoeken naar een antwoord op die vraag laat hij zich inspireren door Kunneman. In eerste instantie reflecteert de auteur over de plaats en functie van moraal in de moderne samenleving. Die moraal kent in moderne tijden drie verschijningsvormen: ten eerste een conventionele, religieus gefundeerde vorm van moraal, ten tweede een post-conventionele, sociaal-economische gerichte vorm van moraal, gecentreerd rond de noties individuele vrijheid en sociale rechtvaardigheid, en ten derde een persoonlijk gerichte articulatie van moraal, waarvan de kern gevormd wordt door het individuele recht op onafgestemdheid. Deze drie vormen van moraal zijn volgens de auteur ook zichtbaar in de verschillende organisaties van het sociaal-cultureel werk. Daarom acht hij het niet

zinnig om op zoek te gaan naar één gemeenschappelijke missie van inhoudelijke aard voor het gehele sociaal-cultureel werk. In tweede instantie bekijkt Van den Eeckhaut de kern van de postmoderniteit vanuit een ethisch perspectief en verbindt daaraan een denkoefening over de rol die deze analyses kunnen hebben t.a.v. het sociaal-cultureel werk. Het sociaal-cultureel werk reageert volgens hem op een moderne wijze op de postmoderne conditie (het wil er greep op krijgen, wil sturen en speelt vaak de behoe-der van de moraal) en ziet deze nog te weinig als kracht en als uitdaging.

Ook volgens Veerle Stroobants en Joke Vandenabeele is er voor het sociaal-cultureel werk een duidelijke taak weggelegd in de 'risico'maatschappij, namelijk het stimuleren en begeleiden van processen van sociaal leren. Onder sociaal leren verstaan zij in navolging van Wildemeersch: het leren van een groep gericht op het oplossen van een maatschappelijk probleem en het stimuleren van het maatschappelijk debat hierover, waarbij men het probleemoplossingspotentieel van de betrokken partners optimaal gebruikt. Eco-teams, Kringloopcentra en buurtprojecten vormen voorbeelden van organisaties waar zich dergelijke processen van sociaal leren afspelen. Aan de hand van het voorbeeld van de voedselteams verduidelijken de auteurs de verschillende leerassen die binnen het perspectief van sociaal leren bestaan: de actie-as, de coöperatie-as, de communicatie-as en de reflectie-as.

In het laatste stuk belicht Frederik Janssens de transformatie van de politieke vormingsinstelling van Agalev (Ploeg) tussen 1985-1999. In drie opeenvolgende periodes ('85-'91, '91-'95, '95-'99) ligt de nadruk achtereenvolgens op drie verschillende rollen: Ploeg als bewegingsmaker, als organisator van 'palavers' in verband met de herstructurering van het interne debat en als instrument bij de verkiezingen. Door deze instrumentalisering ging Ploeg echter verloren als organisatie. Janssens vraagt zich af of er geen sociaal-agogisch project mogelijk is waarbij geen tegenstelling wordt gecreëerd tussen partij en politiek vormingswerk. Hij ziet de oplossing in een model van sociaal leren dat langs vier basisassen plaatsgrijpt, waarbij elke as bestaat uit een spanningsveld tussen twee polen: actie (tussen nood en competentie), reflectie (tussen distantie en verbondenheid), communicatie (tussen multilaterale en unilaterale sturing) en coöperatie (tussen consensus en dissensus).

In zijn totaliteit biedt dit boek een interessante aanzet tot reflectie over de ontwikkelingen en toekomst van het sociaal-cultureel werk. Vanuit verschillende benaderingen en contexten worden de uitdagingen die de postmoderniteit aan deze sector stelt onder de loep genomen. Een aantal wetenschappelijke en conceptuele kaders worden bovendien op hun praktische bruikbaarheid getoetst. Toch vertoont het boek hier en daar een aantal duidelijke gebreken. Aanleiding tot deze publicatie was een vijfdaags postacademisch vormingsprogramma rond het gelijknamige thema dat plaatsvond op initiatief van het Centrum voor Sociale Pedagogiek van de K.U.Leuven. Het werd samengesteld met bijdragen van universitaire medewerkers en deelnemers aan het vormingsprogramma. Zoals vaak het geval in een reader is de kwaliteit van de bijdragen zeer divers. Sommige artikels zijn helder opgebouwd en opgehangen aan het centrale thema van het boek, andere artikels overstijgen nauwelijks het niveau van het bieden van enkele fragmentarische sfeerstukken. Dit hoeft op zich geen gemis te zijn,

mocht er geen gebrek zijn aan afstemming van de verschillende delen op elkaar. Er is sprake van een duidelijk gemiste kans waar het op het afstemmen en verwijzen naar elkaars bijdragen aankomt. Zo wordt bijvoorbeeld het schema van sociaal leren met haar vier leerassen (actie-as, coöperatie-as, communicatie-as, reflectie-as) zowel gebruikt door Frederik Janssens als door Veerle Stroobants en Joke Vandenabeele, maar ontbreekt een onderlinge verwijzing of terugkoppeling. Bovendien, indien concepten als sociaal leren de rode draad vormen binnen het boek, waarom dan niet in een inleidend hoofdstuk de centrale begrippen theoretisch toelichten zodat de diverse auteurs hier naar kunnen teruggrijpen? Los van deze kritische bedenkingen lijkt het boek in mijn ogen alleszins waar te maken wat de auteurs verhoopten: de lezer aanzetten tot reflectie omtrent de toekomst van het sociaal-cultureel werk.

Veerle Van Assche (UIA)

Cas Smithuijsen, *Een verbazende stilte. Klassieke muziek, gedragsregels en sociale controle in de concertzaal*, Boekmanstichting, Amsterdam, 2001, 166p. (Besteladres: secretariaat@boekman.nl)

Uit studies naar cultuurparticipatie blijkt keer op keer dat klassieke concerten en zeker operabezoek tot de meest elitaire cultuurvormen blijven behoren, ondanks alle inspanningen tot democratisering die de afgelopen decennia werden geleverd. Beleidsverantwoordelijken gaan er nog te vaak van uit dat deze ongelijke deelname veroorzaakt wordt door financiële drempels, ondanks het feit dat een ticket voor een voetbalwedstrijd meestal duurder is dan een toegangskaartje voor een goed concert. De eigenlijke drempel is veel meer van culturele aard, zo betoogt de Amsterdamse socioloog Cas Smithuijsen in zijn dissertatie *Een verbazende stilte*. Het bezoek aan concert of opera is nu eenmaal gehuld in een wolk van geplogenheden en tradities, en blijkbaar wordt daardoor nog altijd een flink deel van de bevolking afgeschrikt. Smithuijsen heeft het dan ook over een vaak voorkomende "zaalangst". De auteur merkt in elk geval op dat een flink deel van de Nederlandse bevolking af en toe een (populair-) klassieke CD aanschaft, maar dat slechts een heel beperkt deel van deze groep ook de stap durft te zetten naar de concertzaal.

Een studie van de formalisering van de omgangsvormen onder het concertpubliek is op zich niet zo nieuw. We weten al geruime tijd dat de muziekstukken waar we nu in gewijde stilte naar luisteren, in het verleden beluisterd werden door een keuvelend en hoestend publiek, dat in de meeste gevallen niet eens bleef stilzitten. Zeker vanaf het begin van de 19de eeuw is echter een meer stringente concertetiquette in zwang gekomen, waarbij het publiek verondersteld wordt zich bijzonder gedisciplineerd te gedragen. Het originele van deze studie is dat Smithuijsen deze evolutie verklaart vanuit de veranderingen binnen de muzikale wereld zelf. De professionalisering van de muziekbeoefening zorgt er voor dat, zeker vanaf de 17de eeuw, steeds hogere

muzikale normen worden gehaald, die een opperste concentratie en training vergen van de musici. Van de weeromstuit gaan die musici echter ook steeds hogere eisen stellen aan het publiek: lawaai vanuit de zaal zou hen immers uit hun concentratie halen, en ook het publiek wordt dus gedwongen een keurslijf van stilte en aandacht te ondergaan.

Smithuijsen opent zijn doctoraat met een beknopt overzicht van de sociologische theorieën rond muziekbeluistering en cultuurparticipatie in het algemeen. De auteur kent duidelijk zijn klassieken: Norbert Elias, Max Weber, Erving Goffman en Pierre Bourdieu passeren de revue. Toch bekent Smithuijsen zich nergens expliciet tot één van deze benaderingen, hoewel in de praktijk de theorieën van Norbert Elias het meest gebruikt worden (promotor van dit onderzoek was overigens Johan Goudsblom). De vraag is echter of dit de meest geschikte invalshoek was: Elias heeft nooit specifiek over muziek geschreven, en het enige wat Smithuijsen dan ook kan doen is de algemene concepten van Elias over gedragsregulering toe te passen op het concertpubliek. Dit levert echter weinig nieuwe inzichten op: etiquette, zelfbeperking en omgangsvormen worden belangrijker in de wereld van de muziek, net zoals dat het geval was op andere levensdomeinen. Dit proces werd reeds uitvoerig beschreven door auteurs als Elias, Goudsblom, Wouters, van Stolk en Brinkgreve. Op theoretisch vlak voegt Smithuijsen hieraan weinig toe.

Juist omwille van het feit dat dit werk vertrekt vanuit de muziekervaring zelf, zou het een meer voor de hand liggende keuze zijn geweest aan te knopen bij de muzieksociologie die Max Weber ontwikkelde, onder meer in zijn geschrift over *"Die rationalen und soziologischen Grundlagen der Musik"*. Smithuijsen introduceert de muzieksociologie van Weber, maar gebruikt die verderop in de tekst slechts sporadisch. Volgens Weber verwerft de muziek vanaf het begin van de 17de eeuw een grotere vorm van autonomie, waarbij vooral de figuur van Claudio Monteverdi bepalend is. Monteverdi kan dan ook beschouwd worden als een stamvader van de moderne operavorm. Muziek wordt vanaf die periode niet langer uitsluitend gezien als een ondersteuning van het religieuze, maar wordt meer en meer beschouwd als een eigen afzonderlijke handelingssfeer die gehoorzaamt aan eigen wetmatigheden. De verzelfstandiging gaat echter ook gepaard met een rationalisering, onder meer door de verdere standaardisering en perfectionering van de westerse toonladder met zijn gelijkzwevende toonafstanden en door de ontwikkeling van het muziekonderwijs. De ontwikkeling van nieuwe en betere muziekinstrumenten laat bovendien een steeds grotere mate van virtuositeit toe. Muziekbeoefening wordt daardoor een strakker gereglementeerd en gehiërarchiseerd genre, waarin het element 'vorming' steeds nadrukkelijker aanwezig is. Zo bespreekt Smithuijsen uitvoerig het traktaat *"L'Art de Toucher le Clavecin"* van François Couperin (1717). Dit leerboek bevatte niet alleen muzikale aanbevelingen, maar gaf ook allerlei aanwijzingen voor de manier waarop muzikanten op een bevallige manier achter het klavier dienden plaats te nemen, zodat de aanhoorders ook met een zeker welbehagen konden kijken naar de muzikanten. Ook in de latere leerboeken van Carl Philip Emmanuel Bach, en zeker bij Carl Czerny, ligt de nadruk op discipline, training en een zorgvuldige performantie. Deze evolutie heeft

als resultaat dat in het midden van de 19de eeuw het spontane karakter van de muziekbeoefening volledig verdwenen is, en plaats heeft gemaakt voor een strenge trainingspraktijk en een nauwgezet reproduceren van de partituur. Anton Rubinstein was zowat de laatste grote concertpianist die het zich kon veroorloven om tijdens een concert complete passages te improviseren.

Smithuijsen toont overtuigend aan dat juist die grote virtuositeit van de muziekbeoefening er toe leidt dat ook aan het concertpubliek hogere eisen worden gesteld. De muziek wordt complexer, en valt daardoor voortaan enkel nog te genieten door de kleine elite van *Bildungsprivilegierten*. De gehele 19de en 20ste eeuw vinden we sporen terug van dit beschavingsoffensief. Zo besloot de dirigent van het gloednieuwe Concertgebouw in 1890 dat de deuren van de zaal voortaan gesloten zouden worden tijdens de concerten, om op die manier het storende in- en uitlopen van het publiek te beletten. Die toenemende disciplineren van het concertpubliek kan gedeeltelijk verklaard worden vanuit muzikale overwegingen, maar deze trend kan ook gevat worden als een poging tot distinctie, zoals die term door Bourdieu gebruikt wordt. Zo waarschuwt de Gentse musicoloog Jan Broeckx in 1949 tegen het achteloos beluisteren van muziekopnamen in de huiskamer. Dit genot is volgens hem "vanuit artistiek standpunt minderwaardig in vergelijking met genot van de concertzaal, door een gebrek aan goede keuze, aan concentratie en aan innerlijke verwerking van het gehoorde". Het is duidelijk: de echte muzikliefhebber en -kenner verkiest de concentratie en discipline die gepaard gaan met het concertbezoek.

"Een verbazende stilte" van Smithuijsen is een boeiende studie geworden, die ook bijzonder prettig leest. De auteur is echter duidelijk beter thuis in de historisch-musicologische literatuur dan in de sociologie, en dit laat zich ook wel voelen door een zeker gebrek aan theoretische diepgang. De waarde van het boek is echter dat Smithuijsen laat zien *waarom* bepaalde omgangsvormen zich de afgelopen eeuwen hebben ontwikkeld, en welke inhoudelijke ontwikkeling hiervoor verantwoordelijk is. Hij neemt hiermee stelling tegen een aantal auteurs die met behulp van een eerder simplifiërende interpretatie van de theorieën van Bourdieu tot de conclusie komen dat dergelijke omgangsvormen *louter* als een distinctie-mechanisme moeten worden gezien, zonder enige musicologische finaliteit. Smithuijsen besluit dan ook terecht met de opmerking: "Bezien vanuit het perspectief van de kwaliteitsbewaking is het hoge uitvoeringspeil dat musici door de eeuwen heen op de concertpodia hebben weten te bereiken mede te danken aan de gedisciplineerde en kritische observatie vanuit de zaal".

Marc Hooghe (Vrije Universiteit Brussel)

